

Szathmári István, A szűkebb és tágabb haza nyelve Népnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok

Szerk. TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR.
ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp., 2005. 297 lap

Szathmári István 80 éves. Őt ünnepli ez a tanulmánykötet, ez a válogatás írásaiból. Kisújszállás és környéke népnyelve, a magyar irodalmi nyelv egy-egy fontos eseménye, alakja, alkotása kopogtat be az olvasóhoz (6). A címben a „szűkebb és tágabb haza” – jelentéstörténete szerint – az otthon, a család, a szülőhely és az ország. Azt jelképezi, „hogyan tartozunk valahová, hogyan számolunk tartanak bennünket, hogy a gyökereink odakötnék...” (15). Nem véletlen, hogy a magyar református nyelvész elvei és cselekedetei egybecsengenek a német katolikus teológus utolsó könyvével (Joseph Ratzinger: Zur Gemeinschaft gerufen [Közösségre meghíva]. Freiburg, 2004.). Mintegy hivatalosan ugyanis ünnepet ül 255 nyelvész (Tabula gratulatoria: 8–14). Ők tartják számon a nyelvész egyetemi tanárt. A szűkebb és tágabb haza nyelve azonban nem ezé a szűkebb köré, mint ahogy „Pityu tanár úr” sem pusztán az övék. A tágabb hazáé Szathmári István sok száz, tanárrá lett egykori hallgatója, ezeknek a tanároknak sok ezer tanárrá, mérnökké, orvosá lett diákja, és így tovább – ha nem is ad infinitum – de tíz-tizenöt millióig. Ami a neves nyelvész karját a nyelvészetnél tágabbra nyitja, az az iskolateremtés, a tudósközösség-alakítás. Mint a jó kertész, Szathmári István láрма nélkül gyökereztetett a gyökértelenítő nemzetközi zsarnokságban. A földkerekségre kiterjedő piacgazdaságban, amely hatásában még a zsarnokságnál is gyökértelenítőbb, a professor emeritus még mindig gyökereztet, amikor a multinacionális multikolorba pávázott szingli őt keresi meg szakdolgozatával. A nagy párt- és piactülekedés „kunsági esőjében” (homokeső) Szathmári István kálomista kun tartózkodással és kálomista kun eltökéltséggel tanulni-tudni vágyó emberi és tudós kapcsolatok hálóját „dolgosan” szötte maga köré minden évben „szólásokban gazdag, tréfára is hajló beszédével” (21, 19). Az egyetlen, több mint három évtizede szüntelen munkálkodó „Stíluskutató csoportot” is ő hívta életre, és a csoport még mindig „él, fellelhető az élők között” (vö. 37).

Még ma is mintának tekinthető a három *i-ző* nyelvjárást vizsgáló, 1949-es tanulmány (25–8). Rövid, mégis finoman árnyalt. Kevés, de körültekintően kiválasztott, önálló gyűjtés alapján tudós óvatossággal, de a hozzáértő biztonosságával ítéli meg a tényeket (az *i* fonéma községenként eltérő funkcionális megterheltségét), és határozza meg az okokat (mesterségek, helynevek, szűkebb körű tájszavak). A kisújszállási nyelvjárás *i-ző* állapotát viszont teljes gyűjtés alapján vizsgálja (29–36), és csiszolt megkülönböztetésekkel osztályozza a jelenségeket (szociális érvényesség, gyakoriság, köznyelvi kettősség stb.).

Az ugor-török háború – bár fel-fellobban – jobbára csak pislákol már, ámde nagy füsttel, lármaival bajjív nyelvész és nyelvművelő a médiában. A klasszika-filológusnak indult Balázs Já-

nos meg-megmosolyogja őket a mennyből, ahogy itt a földön szokta volt, hiszen neki nem vala ismeretlen az arisztotelészi szabálykövető és a „liberális” sztoikus iskola – „úgy jó a nyelv, ahogy éppen beszélük” – ellentéte. Jóllehet magam is vallom, hogy a nyelvművelés nem tudomány, hanem apostolság, a „Három [kicsi] írás a kisújszállásiak nyelvéről” (Volt, Egy sírfeliratról, Tanyakészség) megszügyenítően összhangba vezényli a nyelvtudományt, a nyelvművelést és a stilisztikát (37–40). Talán a teljes emberség, a szép, jó és igaz együttes felmutatása a titka Szathmári István tanáregyéniségének? Neki – mintha antropológiai nyelvész is volna – a *teljesítmény* szavunk nemcsak az eredményt, hanem a *teljes*-et is jelenti (A Halotti Beszéd mint nyelvi teljesítmény; 41–50). Szent István király alakját teljessé teszi azzal, hogy a sokszor elhadart történelmi, politikai, vallási, társadalmi, gazdasági intézkedéseinek egyik, nem emlegetett következményét is melléjük illeszti, vagyis a magyar nyelvű irodalmiság kialakulását, a magyar nyelvelmékeknek a többi finnugor néphez képest korai megjelenését (42). A Halotti Beszéd „teológiai közhelyek halmaza” (Radó Polikárp, szóbeli értesülés alapján), nyelvezete, stílusa azonban egész irodalmunkat közvetve és közvetlenül meghatározó, egyedülálló teljesítmény. Whorf nyomán mondhatnánk, hogy nemcsak „anyanyelvünk foglyai vagyunk”, hanem anyanyelvünk, irodalmiságunk a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom foglya (vö. A magyar nyelv tudatosulásának útja a Halotti Beszédétől a felvilágosodás kezdetéig; 51–60). Csak zárójelben: a lelkes nyelvművelők, akárcsak a zöldek, több kárt tesznek néha, mint a környezetszennyezők. Kiirtanák a mondatkezdő *és*-eket a Halotti Beszédéből is.

A Halotti Beszéd fordítójától, találóbban mondva szerzőjétől, aligha vitatható el a tudatos, sőt mesteri retorikai és stilisztikai nyelvhasználat. Valójában ennek folytatása a reformáció és az azt követő (barokk) időszak nagy hatású és művelt alakjainak immár csaknem kizárólag magyar nyelvű irodalmi munkássága, nyelvi tudatossága, a nyelvi normarendszer kialakulása, az első magyar nyelvtanok, szótárak stb. megjelenése (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Pereszlenyi Pál, Tótfalusi Kis Miklós, Geleji Katona István, Kövesdi Pál, Szőnyi Nagy István). Folytatása, de nem oka. Szathmári István – ismét csak árnyaltan – több okra vezet vissza a felsorolt jelenségeket (reformáció, humanizmus, török hódoltság, független Erdély, iskolázás, könyvnyomtatás, bibliafordítások, új szépirodalmi műfajok). Kár, hogy itt elmarad Pázmány Péternek, a kor legnagyobb írójának és legtudatosabb stilisztájának említése. Viszont megvan a következő, terjedelmesebb tanulmányban (A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása; 61–78), amelynek témája hasonló: a nemzeti nyelv kialakulása, a nyelvi egységesülés. A középpontban természetesen és a címnek megfelelően „a magyar nyelv nagy és szerencsés iskolája”, Károli Gáspár bibliafordítása áll (Németh László, idézve: 66). A helyesírás, hangtani, alaktani és mondattani jelenségeket a szerint latolgatja a szerző, hogyan járultak hozzá „nemzeti nyelvünk teljesebb kialakulásához és megszilárdulásához” (74). Mégis, a Vizsolyi Biblia „páratlan hatásának titka ... a tárgyhoz illő és esztétikailag megragadó stílusa” (uo.), „a szép folyású, tiszta, világos magyar nyelv” (Horváth János, id. uo.), amelyek példák elemzésén keresztül is igazolódnak a tanulmányban (74–6). Hatását mi sem mutatja jobban, mint hogy a katolikus Babits is a Vizsolyi Bibliát követte a „Jónás könyvé”-ben (78), a szeretet himnuszának *zengő érc és pengő cimbalom* hangutánzó jelzős fordítását (75) a magyar bibliafordítások megőrizték, köztük a XX. század közepének első „modern” katolikus (Békés–Dalos-féle) fordítása is (N. B. az eredeti görögben is van hangutánzás).

A következő hat – régi nyelvtanítókkal foglalkozó – tanulmányon is érezhető annak biztossága, hogy a szerző „több éven át foglalkozott a régi (XVI. és XVII. századi) magyar nyelvtanoknak nyelvünk normalizálásában és egységesítésében betöltött szerepével” (79). A „Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk” (79–90) példákön magyarázza meg Szenczi Molnár mindmáig ritka nagy hatású (kiegyenlítő nyelvi norma követése, költőiség, egységes, a maihoz közeledő helyesírás és nyelvhasználat stb.). A „Szenczi Molnár Albert nyelvi hatása” tanulmány (91–103) tisztázó meghatározásokkal kezdődik (nyelvi hatás, irodalom nyelve, nyelvi egységesülés stb.), majd ezeket ismét konkrét történelmi és nyelvi (helyesírás, nyelvtani és stilisztikai) adatokkal világítja meg. „Geleji Katona István és a XVII. századi német 'Sprachgesellschaft'-ok” (104–16) – akárcsak az

ezt megelőző és követő tanulmányok – nem pusztán a korabeli magyar viszonylatokba és magyar tudománytörténeti megvilágításba helyezi el a vizsgált grammatikát, hanem – amint címében utal rá –, korabeli európai összefüggéseibe is, és nem marad el a nyelvtudomány mai állása szerinti megközelítés sem. Különösképpen Medgyesi Pál nyelvművelő szerepének vizsgálatát jellemzi az utóbbi (Irodalmi nyelvi [sztenderd-] vizsgálat a prágai nyelvész kör módszerével: Medgyesi Pál, XVII. század. 109–16). Szathmári István minden szerzőt, művet és nyelvi jelenséget mint valami ékszert forgat körbe, és ez a többoldalú szemlélés és eligazodás is élvezetessé teszi bemutatásukat. Medgyesi Pált európai műveltsége, németországi, hollandiai és angliai egyetemeken folytatott tanulmányai ösztönzik, hogy törekedjen a magyar nyelv gazdagító megújítására, mégpedig retorikájával a hatékony beszéd és illő stílus megújítására (112–3), sőt a szakkifejezések megmagyarítására (115–6). Fordítási elve: „...hogyan ne ismernék fordításnak..., hanem magyar módon essen” (113). Ez bizony Pázmányra emlékeztet („ne láttatnék deákból csigázottnak”, hanem mintha „magyar embertől magyarul” íratott volna). Medgyesi több újítása mindennapjaink része (*ingvenes, szokásos*), különösen elvont főnevei (*lehetőség, olvasottság* stb. 114–5). A „Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása” (117–25) tanulmányban a magyar nyelvi norma alakulásának kínlódó tekergései állnak a középpontban: mi a nyelvtanok szerepe, és hogy már igen korán az északkeleti norma lesz a mérvadó. Ennek a kérdéskörnek folytatása a következő is: „Mit mutatnak Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett helyesírási és nyelvi módosításai?” (126–32). Komáromi Csipkés György nyelv-tana és bibliafordítása megoldásaiban már meglehetősen közel van a mai magyar nyelvhez.

„A magyar irodalmi nyelv a XVII. század végén” (133–44) eredetileg történész konferencián elhangzott előadás, és ez is indokolja több nyelvészeti alapfogalom világos, példákkal bemutatott meghatározását: nyelvi elemek változása, irodalmi nyelv, nyelvi egységesülés, normarendszer kialakulása és ezek gazdasági, történeti és társadalmi okai (reformáció és ellenreformáció, könyvnyomtatás, török hódoltság és a török kiűzése, függetlenségi harcok). Mint már eddig is láttuk, és a következőkben is látjuk majd, a kötetben a szerkesztők a tanulmányokat nem keletkezésük, hanem a történeti idő sorrendjében állították össze egységes egésszé (6). Ezért az „Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban” (145–52) történeti időben és jellegében (történész konferencián előadás) folytatása az előző tanulmánynak. Érdekes összefüggés, hogy mind a magyar nyelvi norma, mind a Rákóczi-szabadságharc kiindulása az északkeleti terület.

A „Mikes és irodalmi nyelvünk” (153–60) kérdésköre elsősorban Mikes négy évtizedes, változatos és eltérő hatások alatt álló munkásságában az erdélyi regionális irodalmi nyelv és a társalgási nyelv sztenderdjét kutatja. A „Faludi és a magyar irodalmi nyelv” (161–7) is előadásnak született 1979-ben. Különös időszerűségét az adja, hogy több évtizedes „messze bujdosásaikban” magyar nyelvükből „ki nem kopott”, az 1990-es években hazatért magyar jezsuiták „a tudatos nyelv- és stílusújító” (165) Faludi Ferenc nevét tűzték zászlajukra, amikor egész „Magyarországnak, de nem Magyarországról” alapították akadémiájukat (Faludi Ferenc Akadémia), hogy „jóra emlékeztessék a világ gondjaiban elmerült elméket” (Faludi id. 162–3), hogy „színben gazdaggá tegyék” őket (165), hogy „nem tsak igaz pásztorok, hanem még Magyar igaz Pásztorok járják a magyar mezőt s a magyar erdőt” (Bacsányi id. 166) – ha még maradt ilyen.

A „stíluseszemély-teremtő” Faludi Ferenc (167) vizsgálata a nyitánya annak az újabb tanulmánynak, amely a felvilágosodás kori nyelvújítást, nyelvállapotot és irodalmi nyelvet taglalja. „A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában” (168–78) egyik érdekessége, hogy németül hangzott el először Göttingenben és szintén 1979-ben. A másik pedig Szahtmári István Szauder Józsefet követő felvilágosodás-fogalma: „a ráció ... az ember rendelkezésére álló eszközzé változván, feltartóztathatatlanul instrumentalizálni törekszik mindent, ami akciója alá esik: a természetet éppúgy, mint az embert” (Szauder id. 168). Valóban feltartóztathatatlanul pusztá eszközzé vált mind a természet, mind az ember a XX. századra, és lett zabolátlan környezetszennyező, és lett több száz millió véltlen ember legyilkolva a teljes irracionálisáig. Egy harmadik érdekessége, pontosabban időszerűsége Bessenyei György részben naiv, részben intő tu-

dományfelfogásának megidézése az egyesült Európában, többnyire angol nyelven propagált tudástársadalmunkban: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb... A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig az országnak született nyelve” (Bessenyei id. 169). „Az irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában” (179–92) sorai is egyetértő sóhajt fakasztanak az értékmegőrző (idegen szóval „konzervatív”) olvasóból: Vajha „a közboldogság elérése, ehhez pedig a tudományok fellendítése ... és a műveltség elterjesztése ... megfelelő nyelv segítségével” volna a mai politika és társadalom célja! (179). Bessenyei „az akadémia első elvégzendő munkájaként említi egy normatív szótár megszerkesztését” (180). Vajh nem az volna-e a mai akadémia első elvégzendő munkája, hogy normatív társadalmi és gazdasági életre vezérlő kalauzt szerkesszen a Magyar Köztársaságnak?! Amely normatív élet nélkül maga az Akadémia és a tudományok kutatás is ’lézengő ritterek’ kénye-kedvének van kitéve. A magyar felvilágosodásban „a nyelv általános kiművelésének igénye”, „a nyelvi normarendszer kialakításának szándéka” megmutatkozott a nyelvtanok elszaporodásában, a szótárírásban és a történeti nyelvtan elindulásában, a prozódiai és a stílusvitákban (187, 188–91). Szerencsére bővelkedünk ma is, jobban, mint valaha, hasonló szakkönyvekben és vitákban. Kár, hogy a liberális társadalom és média a vitákat nem tűri vagy megbélyegzi, úgymbul, mint Bessenyeit a cenzúra (194; Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv; 193–202). Mennyire hiányzik ma az ilyen „gondolkodó, tépelődő, az egyéni és a társadalmi igazságot szenvedélyesen kereső, ugyanakkor a megfelelő képességekkel gazdagon megáldott ... derűs, vidám ... filozofikus egyéniség!” ’Atyámfiai, író barátim’, hol van műveitekben „az idegen udvarnak és az alattvalóknak a szembenállása”!? (194–5) Ez a Bessenyeit elemző és idéző előadás keletkezésekor (1972-ben) és ma is messze túlmutat a nyelvtudományi kérdéseken: „Valljuk meg, hogy nagyon megszükkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk... Olyan szánakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinylik némelyek magokat...” (Bessenyei id. 199–200). Bessenyei magatartását „hazaszeretete, tettvágya, újat és jobbat akarása, az igazért való kiállása”, nyelvi újításait, elképzeléseit pedig „a józan mérséklet jellemzi” mai szemmel (202, 201). Nem véletlen tehát a „Bessenyei magyar nyelvi programja – mai szemmel” 1998-as tanulmány címe, illetve megközelítés (203–12). Bessenyei nem egyszerűen idegen eszmét ültetett át, hanem magyar gyökérből táplálkozó alanyba oltotta a nyugat-európai eszméket (206). Az akadémia és az egyetem volt, lett volna számára a nyelv, a kultúra és a tudományok szervezésének, művelésének intézménye (207). Egyszerre óhajtotta a szókészlet gyarapítását és egységesítését. Igényelte mind iskolai, mind tudományos nyelvtan elkészítését. Átgondolt és sokoldalú programmal jelentkezett, mely hasonlóknak hiányát szenvedjük a jelenkorban is (211–2).

A „Kazinczy és irodalmi nyelvünk” című előadás (213–20) témája magának Kazinczynek a felvetése: „Mit nyere általam a’ Nyelv, mint nemesedett általam az Izlés, ezt kérdi korunk, ezt kérdi egykor a’ maradék...” (id. 213). „Irodalmi nyelvünk Kazinczy korára kialakult ... helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben”, de „szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai ... jelenségeknek ... egységéről és normarendszeréről nem beszélhetünk” (216). A Kazinczy vezette nyelvújítás eredménye az a tízezer szó és kifejezés, amelyek ma is nélkülözhetetlenek nyelvhasználatunkban (217). Kazinczy szerette anyanyelvét, és ezért akarta árnyalttá, színessé, változatossá tenni (220, 218).

Hatástanulmányokat régen sem végeztek mindig, és ez elvéve nem is volt baj. Egy-egy intézmény és intézkedés szándéktalanul is a fejlődés központjává és kiindulásává vált. Így lett a budai Egyetemi Nyomda is fokozatosan a magyar művelődés, tudomány, oktatás és irodalmi nyelv műhelyévé (A budai Egyetemi Nyomda reformkorszaki szerepe a magyar irodalmi nyelv kialakításában; 221–30). Nyelvtanok, szótárak, tankönyvek, szépirodalmi és hivatalos iratok, ismeretterjesztő és egyházi munkák, tudományos művek egész sora jelent meg, és eközben további helyesírási, hangtani és alaktani egységesítés is végbement.

Az intézmények mellett és velük párhuzamosan a leghatékonyabb és meghatározó nyelvalkító mégis csak a nagy író (Petőfi és irodalmi nyelvünk; 231–41). A szépirodalmi nyelv nem azo-

nos az irodalmi nyelvvel, de meghatározó az utóbbira nézve (232). A Petőfi-fordulat az előbeszédnek a költészetbe való beemelése. Miután pedig az egész országot bejárta, a beszélt nyelvi lehetőség teljességével ajándékozta meg a költészetet, és ezzel megszabta az elkövetkező évszázadok irodalmi nyelvét. Nyelvtani „vétségei” is az előbeszéd természetes velejárói (232–8). Ugyanakkor nem feledkezett meg a nyelvújítási szavak átételéről sem (239).

Miközben Petőfi a beszélt nyelvből mintegy új irodalmi normarendszert állított össze, Madách még a meglévő irodalmi nyelvből is kimaradt (A Tragédia szöveg módosításai és a korabeli irodalmi nyelv; 242–9). Bár Arany észrevette, hogy Madách „az első tehetség Petőfi óta, aki egészen önálló irányt mutat” (id. 245), mégis, amin Arany megbotráncozott, az a mai magyarhoz – éppen a groteszk időközbeni elterjedése, természetessé válása miatt – közelebb áll: „Be van fejezve a’ nagy mű, igen, / S úgy összevág minden, hogy azt hiszem, / Évmillióig szépen el forog / Míg egy kerékfogát újítani kell” (id. 245).

Arany, Szász Károly és maga Madách is „szinte kivétel nélkül a mai nyelvhasználat irányában változtat ... a szokatlantól a szokottabb ... variáns felé” (246). A legutóbbi időkben viszont – főként a média hatására – jobban eluralkodott a különös, a szokatlan kultusza, mint azt Arisztotelész nyomán Arany jónak vélte (Rétorika 1404b). Nem érezzük-e ma érdekesebbnek ismét a *hogya a vész ajtódon kopog* Arany-javításnál az eredetit: *hogya a vész ajtódon kocogtat?* Az *egy kis vér ömölt* helyett az eredeti *egy kis vér futott* változatot? Az *iddogál* helyett vissza az *ivogat* változathoz? Az *Ah, élni, élni! Mily édes, mi szép!* szépséges, patetikus javítás helyett a különlegesebb, zökkenősebb *Ah, milyen édes, milyen szép az élni!* (247–8). Magam hallottam nemrégiben egy konyhába betoppanótól a kérdést: *Mi az enni?* – azaz *Milyen ennivaló van?* Lehet, hogy ma a javítatlan Tragédia volna a színpadi siker!?

Amilyen pezsgő a szellemi, művészeti és gazdasági élet a XIX–XX. század fordulóján, olyan forrongó a nyelv és a stílus változása, megújulása is. A legjelentősebb alakítói az „európaiasodásnak” a sajtó és az izmusok (255). Hogyan látja mindezt a korabeli Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv? Ezt az „ütközést” (253) vizsgálja a kötet utolsó tanulmánya (A magyar irodalmi és köznyelv a XX. század fordulójá körül; 251–8). Arany, Petőfi és a népi nyelv lassanként nem eszmény, nem mérce többé. A kialakuló argóban, a budapesti, a nagyvárosi és a diáknyelvben új, erőteljes szóképek (*dögrováson* van), a felgyorsuló élethez idomuló rövidítések (*dögész* ’orvostanhallgató, természetrajz szakos bölcsész’, *Ligi* ’Városliget’) és idegen szavak tűnnek föl (255–6). A kiújult és dühödt ortológus–neológus vitát, illetve egyik oldalt sem igazolta egyértelműen az utókor, különösen nem a Nyugat elmarasztalását (256–8). A korszak valóban „több vonatkozásban mintegy »előképe« a mának” (258).

Az ünnepi kötet tanulmányai régi nyelvtanainkkal, a nyelvi egységesüléssel és az irodalmi nyelvvel, a köznyelvvvel és a szépirodalmi nyelvvel foglalkozó, a jövőben megkerülhetetlen életművet tárnak elénk. Mind az elemzett művekből, mind az elemzésekből a mának és a jövőnek megszívlelendő és kiemelendő általános és eligazító elv leginkább a mértékletesség és a tényekre való támaszkodás.

BENCZE LÓRÁNT